

Sanja Gladanac

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

PROMJENJIVOST SLIKE SARAJEVSKOG ATENTATA U UDŽBENICIMA HISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE*

Apstrakt: U radu se na osnovu do sada neistražene arhivske građe govori o različitim oblicima kolaboracije žena s okupatorskim vojnicima, kao i pripadnicima kvistlinških formacija. Analizi odnosa stanovništva i okupatorskih vojnika, odnosa javnog i privatnog, kao i odnosa spolova dodaje se i kategorija posljedica koje su ti odnosi prouzročili.

*Ključne riječi: Drugi svjetski rat, okupatorski vojnici, kolaboracija, do-
ušništvo, intimne veze žena.*

Abstract: Based on the so far unexplored archival materials, the paper discusses various forms of collaboration of women with occupying soldiers, as well as quisling formations. Analysis of the relationships between the population and occupying soldiers, relations between public and private, as well as gender relations, is accompanied by the category of consequences that these relations have caused.

Keywords: World War II, occupying soldiers, collaboration, informing, intimate relationships of women.

* Članak je proširena verzija referata predstavljenog na međunarodnoj konferenciji *The Great War: Regional Approaches and Global Contexts* u Sarajevu juna 2014. godine.

Sa svakim obilježavanjem jubilarne godišnjice nekog događaja iz prošlosti, u široj ili samo stručnoj javnosti aktueliziraju se polemike o njegovom historijskom značaju i posljedicama na savremeno društvo. Sa povećane vremenske distance ponovo se analiziraju protekla zbivanja i s njima u vezi otvaraju nova pitanja koja mogu dati drugačije interpretacije od do tada važećih. Nova tumačenja nužno ne znače pozitivan doprinos nauci već mogu biti pokušaj revizije prošlosti koja, potaknuta političkim motivima, ima negativan predznak. Očigledan odraz prakse prilagođavanja historijske interpretacije trenutnim političkim potrebama savremenih režima primjetan je i na primjeru dinamične promjene slike prošlosti u bosanskohercegovačkim školskim udžbenicima.¹

Sa svakom promjenom državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine, a koja je bila istovremeno popraćena izmjenom društvenopolitičkog sistema i dominantne ideologije, automatski se stvarala nova slika prošlosti, koja se obavezno usklađivala s političkim interesima vladajućih elita. Refleksija tog principa vidljiva je i u slučaju udžbeničkog prikaza Sarajevskog atentata i početka Prvog svjetskog rata, koji je u školskim knjigama od 1920-ih godina XX stoljeća do danas različito ocjenjivan, postajući za neke generacije čin nacionalnog ponosa i otpora protiv strane vlasti, a za druge predmet osude i akt terorizma.

Stoga, u kontekstu prisutnih polemika nastalih povodom obilježavanja stogodišnjice Prvog svjetskog rata, kojima se ponovo pretresaju pitanja vezana za njegove uzroke, povode, glavne krivce te nagovještavaju nove interpretacije, namjera mi je da analizom udžbenika korištenih na teritoriji Bosne i Hercegovine u proteklih stotinu godina ispitam promjenjivost predstavljanja i vrednovanja Sarajevskog atentata, te provjerim učestalost prakse da se sa svakom promjenom vlasti pišu novi udžbenici historije s revidiranim tumačenjima prošlosti. U tom

¹ O idejnim porukama koje se plasiraju kroz savremene udžbenike, a preko kojih se odgajaju mlade generacije vidi: *Obrazovanje u Bosni i Hercegovini. Čemu učimo djecu? Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2007; Heike Karge i Katarina Batarilo, *Reforma nastave historije u Bosni i Hercegovini. Modernizacija udžbenika historije u BiH: od uklanjanja uvredljivog sadržaja iz udžbenika u toku 1999. godine do nove generacije udžbenika u školskoj 2007/2008. godini*. Sarajevo: OSCE, 2008; *Obrazovanje u BiH: Čemu (ne) učimo djecu. Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama*. Sarajevo: Mas Media, Fond otvoreno društvo BiH, 2017.

pokušaju dokazivanja direktne veze dominantne ideologije i poželjne slike prošlosti analizirat ću selekciju i interpretaciju historijskih činjenica kojima je građena slika Atentata i njegovih izvršilaca, uporedit ću karakterizacije djela Gavrila Principa, percepcije Mlade Bosne te detekcije glavnih krivaca za eskalaciju rata. Komparacijskim pristupom pokazat ću u kolikoj je mjeri prilagođavana historijska interpretacija savremenim političkim potrebama nosilaca vlasti i dominantnoj ideologiji, te ću istovremeno naznačiti sistem vrijednosti, idejnopolitičke poruke i odgojne tendencije koje su zagovarali nosioci pojedinih državnopolitičkih sistema koji su funkcionirali na prostoru Bosne i Hercegovine tokom proteklog stoljeća. Prikazivanje varijabilnosti slike prošlosti na primjeru Sarajevskog atentata pokazalo se pogodnim zbog njegove historijske važnosti, geopolitičkih posljedica te konstantne udžbeničke tematiziranosti. Sve generacije udžbenika određeno činjenično konstatuju da je atentatski čin Gavrila Principa na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda bio neposredan okidač za početak prvog rata svjetskih razmjera, a koji je rezultirao nestankom evropskih sila i stvaranjem južnoslavenske države. Bez obzira na njegovu važnost pri preusmjeravanju sudbine Evrope i Balkana na početku XX stoljeća, širina prikaza i ocjenjivanje njegova značaja ovisili su o dominantnoj ideološkoj ideji te, ponekad, i o političkim potrebama da se taj događaj ugradi u kulturu pamćenja i postane sastavni dio nacionalnog identiteta.

Postepeno skiciranje slike Atentata (udžbenici Kraljevine Jugoslavije)

Prvobitna interpretacija Velikog rata načinjena je u udžbenicima historije korištenim u međuratnoj Jugoslaviji. Slika neposredne prošlosti, kreirana s pozicija ujedinjenja Južnih Slavena, bila je u funkciji legitimiziranja novostvorene države i dokazivanja imperijalističkog i tlačiteljskog karaktera poražene austrougarske politike u Bosni i Hercegovini.

U skladu sa spomenutim političkim potrebama, u udžbenicima školskog sistema Kraljevine Jugoslavije Kraljevina Srbija je obavezno prikazivana kao važan regionalni faktor koji je u predratnom periodu jačao i koji se teritorijalno širio po Balkanu, zbog čega se Austro-Ugarska monarhija “bojala, da joj ne premami Slovence, Hrvate i Srbe, a time otme ime i čast evropske velike vlasti”.²

² Stjepan Srkulj, *Povijest novog vijeka za VII razred srednjih učilišta* (Zagreb: Knjižara Kr. sveučilišta i Jugoslavenske akademije, 1921), 436.

Sugerirajući ovakvom interpretacijom njenu pijemontsku ulogu pri ujedinjenju južnoslavenskih naroda,³ Srbija je u udžbenicima otvoreno predstavljena kao najveća smetnja austrougarskim i njemačkim interesima.⁴ Prilika za njihov neizbježan međusobni obračun nastala je uslijed Sarajevskog atentata, koji autori udžbenika jednoglasno ocjenjuju isključivo kao povod, a ne uzrok izbijanja Prvog svjetskog rata. Atentat je potakao sukob imperijalnih sila, koji je zbog njemačkog trgovačko-industrijskog jačanja, rasta njegove ratne mornarice i neriješenih teritorijalnih zahtjeva velikih sila postao neizbježan.⁵ Međutim, bez obzira na zainteresovanost evropskih imperijalnih zemalja za ostvarivanje svojih interesa, koji su se zbog njihove prirode mogli postići samo ratnim okršajem, autori jugoslavenskih udžbenika su u uslovima nedavne ratne pobjede nad njemačkim neprijateljem jednoglasno akcentirali Njemačku i Austro-Ugarsku monarhiju kao glavne pokretače rata.⁶ Ne objašnjavajući motive Principova čina i prešućujući njegovu pripadnost organizaciji Mlada Bosna, koja je imala logističku podršku nekih organizacijama iz Srbije, autori su pucanj na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda lišavali političkog značaja, negirajući bilo kakvu povezanost tog događaja sa Kraljevinom Srbijom. S tom namjerom je u prvim poslijeratnim udžbenicima pri spominjanju Gavrila Principa obavezno naglašavana njegova pokrajinska pripadnost identifikujući ga kao “hercegovački Srbin”⁷ ili “mladi bosanski atentator”.⁸ Negacija bilo kakve povezanosti Srbije s Atentatom ističe se i u udžbenicima koji su obrazovali mlade naraštaje učenika u drugoj polovini postojanja Kraljevine Jugoslavije.⁹ Nakon uspostave kraljeve diktature (1931) i proklamovanja službene politike o jedinstvenoj jugoslavenskoj naciji sa tri plemena (Hrvati, Slovenci i Srbi), nova doktrina naglašavana je i kroz udžbenički sadržaj. U duhu narodnog jedinstva učesnici Atentata označeni su kao “jugoslovenska bosansko-hercegovačka revolucionarna omladina” koja “skova zavjeru” protiv prestolonasljednika Ferdinanda “u znak

³ Na sličan način o strahu Austro-Ugarske monarhije da Srbija postane jugoslovenski Pijemont piše 1940. godine i Vasilj Popović. Vasilj Popović, *Istorija novog veka za VIII razred realnih i klasičnih gimnazija i realki, II deo (1815–1940)* (Beograd: Izdavačko preduzeće “Narodna prosveta”, 1940), 178.

⁴ Popović, *Istorija novog veka*, 178; Milan Prelog, *Povijest novoga vijeka za niže razrede srednjih i njima sličnih škola* (Sarajevo: Ministarstvo prosvjete, Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, 1924), 112.

⁵ Prelog, *Povijest novoga vijeka*, 112; Srkulj, *Povijest novog vijeka*, 436; Marko Vunić, *Povijest svijeta od najstarijeg doba do godine 1940.* (Zagreb, 1940), 269.

⁶ Popović, *Istorija novog veka*, 178–179; Prelog, *Povijest novoga vijeka*, 112.

⁷ Srkulj, *Povijest novog vijeka*, 436.

⁸ Prelog, *Povijest novoga vijeka*, 112.

⁹ Popović, *Istorija novog veka*, 179.

javnog protesta protiv tlačenja naroda i protiv zavojevačkih planova Habzburške Monarhije”.¹⁰ Uz naglašen jugoslavenski karakter atentatora otkriva se i opravdava motiv njihovog čina (protest protiv tlačenja naroda). Prikaz Atentata tokom dvadesetak godina postojanja Kraljevine Jugoslavije s vremenom postaje potpuniji i smjeliji. Dok se u prvim poslijeratnim udžbenicima strogo krio cilj Atentata i navodio Gavrilo Princip kao jedini njegov izvršilac, a sve s namjerom da se ni na koji način Srbija ne dovede u vezu sa prestolonasljednikovim ubistvom, u drugoj generaciji udžbenika otvoreno se kao organizator Atentata spominje revolucionarna omladina sa jugoslovenskom orijentacijom, a kao počinioци toga čina imenuju se Nedeljko Čabrinović i Gavrilo Princip. Tokom cijelog međuratnog razdoblja Principov identitet u jugoslovenskim udžbenicima je neujednačeno određen pokrajinskim ili nacionalnim predznakom – kao mladi bosanski atentator ili kao hercegovački Srbin ili, pak, jednostavno kao đak zavjerenik.¹¹ Sam čin fizičke likvidacije Franca Ferdinanda najčešće je kvalificiran kao atentat, mada ima primjera umanjivanja težine Principova djela i lišavanja političkog značaj tog djela simplificiranim tumačenjem da je riječ o ubistvu.¹² Ako su autori jugoslovenskih udžbenika pokazivali dvojbu u pogledu karaktera Principova djelovanja nazivajući ga naizmjenično atentatorom ili zavjerenikom, a njegov čin ubistvom ili atentatom, oko ključnih pitanja koja određuju sudbinu države, tj. Kraljevine Srbije, nisu imali nikakve sumnje. Bili su jednoglasni u ocjeni da je Srbija bila glavna prepreka austrougarskom prodiranju na Balkan te da je austrougarski ultimatum upućen Srbiji po sadržaju postavljenih zahtjeva bio neprihvatljiv za jednu suverenu zemlju.¹³

Pogled na Atentat iz suprotnog ugla (udžbenička reinterpetacija Nezavisne države Hrvatske)

Prvobitna slika Sarajevskog atentata, ocrtana u udžbenicima Kraljevine Jugoslavije, nije preživjela već sljedeći svjetski sukob i novo prekrajanje državnih granica na Balkanu. Stvaranje Nezavisne države Hrvatske značilo je novu politički motivisanu reviziju prošlosti koja je svoj obris našla i u školskim udžbenicima.

¹⁰ Isto.

¹¹ Identitet Gavrila Principa u udžbeničkom prikazu bio je promjenjiv. Za Milana Preloga Princip je bio “mladi bosanski atentator” (Prelog, *Povijest novoga vijeka*, 112), za Stjepana Srkulja “hercegovački Srbin” (Srkulj, *Povijest novog vijeka*, 436), dok ga je Vasilj Popović jednostavno nazvao zavjerenikom (Popović, *Istorija novog veka*, 179).

¹² Marko Vunić, *Povijest svijeta*, 269; Srkulj, *Povijest novog vijeka*, 436.

¹³ Popović, *Istorija novog veka*, 178–179; Prelog, *Povijest novoga vijeka*, 112–113.

Iako je školski sistem Nezavisne države Hrvatske, formiran 1941. godine, korišćio prerađenu verziju udžbenika Kraljevine Jugoslavije, oni su interpretacijski bili prilagođeni političko-ideološkim potrebama ustaškog režima, što je značilo i izgradnju suštinski drugačije slike Sarajevskog atentata, njegovih aktera te uzroka Prvog svjetskog rata. Eklatantan primjer prekrajanja prošlosti pod uticajem promjene vladajuće ideologije i državnog sistema daje udžbenička interpretacija Stjepana Srkulja. Dok je 20-ih godina jasno stajao na pozicijama pobjednika rata pišući u priređenom udžbeniku da “Njemačkoj dođe to umorstvo (Sarajevski atentat, op. a) kao naručeno, da zaskoči Rusiju i Francusku, a Austriji da uništi Srbiju”¹⁴, sugerišući na taj način glavne pokretače rata, dvije decenije docnije (1943) – u skladu s političkim potrebama ustaškog režima i njegovom vanjskopolitičkom orijentacijom prema nacističkoj Njemačkoj – daje dijametralno suprotno tumačenje onom iznesenom u prethodnom izdanju te kao glavnog krivca za rat detektuje sile Antante (Engleska, Francuska, Rusija). U ustaškom pogledu na prošlost Njemačka je bila rastuća sila koja je postala žrtva interesa drugih velikih sila, tačnije engleske zavisti prema njemačkoj kolonijalnoj politici, trgovačkoj konkurenciji, rastu njemačke ratne mornarice, te francuske želja za revanšom (zbog gubitka pokrajina Alzas i Loren) i ruske ambicije prodora na Dardanele.¹⁵ Kao povod za rat imperijalnih zemalja označeno je ubistvo austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda u Sarajevu, čiji je počinilac Gavrilo Princip u udžbenicima Nezavisne države Hrvatske jednoglasno identifikovan kao Srbin. Ne samo da je atentator nacionalno određen već se daljom interpretacijom historijskih zbivanja stvarao dojam njegove povezanosti sa Srbijom. U svom udžbeniku Živko Jakić ukratko navodi da je Atentat spremila “tajna družba u Srbiji, koja je radila oko propasti Austro-Ugarske”,¹⁶ dok Stjepan Srkulj dodatno obrazlaže da je riječ o

¹⁴ Srkulj, *Povijest novog vijeka*, 436.

¹⁵ “No uoči XX. stoljeća stala je Englezka Njemačkoj zavidati radi kolonija, za kojima je Njemačka išla, radi trgovačke konkurencije, kojom je Njemačka zaprijetila britanskom svjetskom gospodarstvu, a naročito radi povećanja njemačke ratne mornarice, koju je Wilhem II. preko noći stvorio.” Nakon neuspjelog pokušaja savezništva s Njemačkom, engleski kralj Eduard VII zaključio da mu je “opasnija Njemačka od Francuzke, te započne politikom zaokruživanja Njemačke”. Takva politika podrazumijevala je izgradnju sistema savezništva, tj. stvaranje saveza Antanta, čija članica “Francuzka nije još uvijek napustila misao o *revanšu*”, dok je “Rusija (je) opet tražila slobodan prolaz kroz Dardanele, gdje je križala račune Njemačkoj na putu prema Bagdadu”. Stoga je neizbježan bio obračun Rusije s Austro-Ugarskom, ali i Austro-Ugarske monarhije sa Srbijom, kako bi dokrajčila “srbsku promičbu u zemljama Habsburške monarhije”. Stjepan Srkulj, *Povijest novoga vijeka za VII. razred srednjih škola* (Zagreb: Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare, 1943), 321.

¹⁶ Živko Jakić, *Povijest hrvatskog naroda sa svjetskom poviešću za IV. razred srednjih škola, dio II* (Zagreb: Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare, 1943), 115.

revolucionarnoj omladinskoj organizaciji koja je “atentatima htjela natjerati Austro-Ugarsku, da napusti Bosnu i Hercegovinu, da se mogu sjediniti sa Srbijom. Kod toga ubojstva imala je svoje prste i Srbija”.¹⁷ Ovaka tumačenja prošlosti nisu ostavljala sumnje u srpske hegemonističke težnje¹⁸ i njenu upletenost u ubistvo. Zbog umiješanosti u Atentat Srbiji je predat austrougarski ultimatum, međutim, o njegovim zahtjevima, koji su po svom karakteru bili neprihvatljivi za svaku suverenu zemlju, u udžbenicima Nezavisne države Hrvatske nije bilo ni riječi. Srpska krivica dodatno je potencirana objašnjenjem da je Kraljevina Srbija, ohrabrena ruskim obećanjem pomoći u slučaju rata, odbila da “pristane na sve, što je u vezi s atentatom od nje (Austro-Ugarska monarhija, op. a.) zatražila”.¹⁹ Za razliku od Srbije koja je portretirana kao remetilački element, Njemačka je u zamršenim predratnim zbivanjima prikazana kao mirotvorski faktor koji je navodno posredovao u Beču, Londonu i Petrogradu i na kraju nevoljko ušao u rat.²⁰ Slika o pravednoj i opravdanoj borbi saveznika Nezavisne države Hrvatske koja se na silu stvarala kroz školske udžbenike revidiranom interpretacijom prošlosti otkrivala je istovremeno pronjemačku orijentaciju ustaškog režima, dok se insistiranjem na srpskoj umiješanosti u Atentat jasno reflektovao antisrpski karakter ustaške ideologije.

Jugoslavenski karakter Atentata i njegova idejna prihvatljivost (udžbenici Socijalističke Federativne republike Jugoslavije / Socijalističke republike Bosne i Hercegovine)

Dominantan srpski element u organizovanju Atentata te srpski hegemonizam kao motiv njegovog izvođenja nestaju iz školskih knjiga s kraja Drugog svjetskog rata. Spomenuti elementi u udžbenicima korištenim u školskom sistemu socijalističke Jugoslavije bivaju zamijenjeni jugoslovenstvom u smislu oslobađanja od tuđinske vlasti i ujedinjenja južnoslavenskih naroda u jednu državu. Suprotno udžbenicima Nezavisne države Hrvatske, konstantno je kroz socijalističke udžbenike Srbija percipirana kao najveća prepreka austrougarskim nastojanjima da proširi prevlast na Balkanu, Njemačka kao krivac za početak rata, a ultimatum upućen Srbiji kao neprihvatljiv i ponižavajući za suverenu zemlju.

¹⁷ Srkulj, *Poviest novog vieka*, 322.

¹⁸ Stefano Petrungaro, *Pisati povijest iznova: Hrvatski udžbenici povijesti 1918.–2004. godine* (Zagreb: Srednja Europa, 2009), 134.

¹⁹ Srkulj, *Poviest novog vieka*, 322.

²⁰ Isto.

U prvim poslijeratnim godinama, u nedostatku domaćeg udžbeničkog štiva koje bi svojom interpretacijom stvaralo odgovarajuću teleološku sliku prošlosti, korištena su sovjetska izdanja, koja se prema kritici Cvijetina Mijatovića nisu pokazala kao najsretnije rješenje. Ne samo da sadržajem nisu odgovarala domaćem nastavnom programu već su nosioci socijalističkih vlasti neka objašnjenja smatrali netačnim i uvredljivim za jugoslovenske narode. Uvredljivim se smatralo upravo tumačenje Mlade Bosne kao nacionalne organizacije te nazivanje Gavrila Principa i Nedeljka Čabrinovića ubicama nasljednika austrougarskog prijestolja Franca Ferdinanda.²¹ Prateći marksističku ideološku matricu, u sovjetskim udžbenicima su kao glavni krivci rata detektirani “imperijalisti svih zemalja”, s tim što se nije moglo prešutjeti da su ga “neposredno započeli Nemci”.²² Pišući sa pozicija pobjednika nedavno završenog Drugog svjetskog rata, raspodjela ratne krivice izvršena je na način da je Njemačka prikazana kao glavni protagonist rata, dok su zemlje Antante s nekoliko posredničkih prijedloga bili zagovornici mirnog rješavanja austrijsko-srpskog sukoba (koji je prethodio Prvom svjetskom ratu).²³

Po tom političko-ideološkom šablonu priređeni su 50-ih godina XX stoljeća i prvi poslijeratni jugoslovenski udžbenici historije. Kao i u sovjetskim udžbenicima, Njemačka je kao glavni interesent za novu kolonijalnu podjelu svijeta označena krivcem jer je “svjesno (je) poremetila dotadašnju ravnotežu među velikim silama”, čime je “prouzrokovala i nametnula rat”.²⁴ Povod za rat bio je Atentat na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda u Sarajevu. Kroz njegov udžbenički prikaz reflektovani su odgojno-obrazovni zadaci nastave historije postavljeni nastavnim planom i programom 1948/49. Tako je u duhu razvijanja ljubavi prema domovini i nepomirljive mržnje prema njenim neprijateljima te učvršćivanja bratstva i jedinstva²⁵ građena slika Sarajevskog atentata

²¹ Cvijetin Mijatović, “O školstvu”, *Naša škola*, 1–2, (1950): 20. Up. I. S. Galkin i dr., *Istorija novog veka 1870–1918*. (Beograd: Izdavačko preduzeće Srbije “Prosveta”, 1947), 110. Beogradsko i zagrebačko izdanje ovog sovjetskog udžbenika u sadržajnom pogledu su identični (I. S. Galkin i dr., *Povijest novog vijeka 1870–1918*. (Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1947).

²² Galkin i dr., *Istorija novog veka*, 111.

²³ Isto.

²⁴ Fuad Slipičević, *Istorija naroda Federativne narodne republike Jugoslavije sa osnovima opšte istorije, II dio, Novi vijek (od 1879 do 1918)* (Sarajevo: Univerzitetsko izdavačko preduzeće “Veselin Masleša”, 1954), 250.

²⁵ Odgojno-obrazovni zadaci nastave historije za osnovne škole prema nastavnom planu i programu koji je primjenjivan u školstvu od školske 1948/49. godine: “1) da upozna učenike sa najvažnijim događajima iz prošlosti naših naroda i naše domovine Jugoslavije i da kroz to upoznavanje približi učenike pravilnom shvatanju istorije; 2) da razvija ljubav i odanost prema domovini i njenim narodima; 3) da upoznavanjem borbe naših naroda u toku istorije protiv

kao izraza otpora domaćeg naroda protiv okupatora i njegove borbe za jugoslovensku ideju. U antiokupatorskom duhu dolazak Franca Ferdinanda u Sarajevo na Vidovdan tumačen je kao provokacija koja je imala “svrhu da slomi duh otpora protiv okupatorske vlasti”,²⁶ dok je Princip, poistovjećen sa širim narodnim masama, svojim činom “izrazio mržnju cijelog naroda prema okupatoru i želju za oslobođenjem”.²⁷ Kao srednjoškolski učenik dao je svoj doprinos narodnom oslobođenju položivši “naročitu maturu javno pred publikom, – jedan strahovit ispit od koga se svet potresao”.²⁸ Tolika požrtvovanost priskrbila mu je epitet mučenika koji je “zatvoren (je) u tamnicu i mučen na razne načine dok nije umro”.²⁹

Prateći novouspostavljene ideološke standarde svakom izrazu pobune pripisivan je revolucionarni predznak, s tim što se obavezno insistiralo na njenom protivokupatorskom i/ili socijalnom karakteru. U skladu sa tom matricom data su tumačenja Gavrila Principa i njegovog atentatskog čina, te Mlade Bosne kao organizacije iz koje je on proistekao. Mlada Bosna bila je definisana kao “**jedan omladinski revolucionarni pokret**” sastavljen od mlade generacije “porijeklom iz redova sitne buržoazije i siromašnog seljaštva”, te “pretežno još nesvršene srpske školske omladine” koja je u političkom smislu bila za oslobođenje južnoslavenskih naroda od austrougarske vlasti i njihovo ujedinjenje.³⁰ Međutim, ne želeći ostaviti sumnju u njen jugoslovenski nacionalni sastav, dodatno je objašnjeno da se u Mladoj Bosni “pored srpske pojavljuje (se) **muslimanska i hrvatska omladina**”.³¹ Pravdajući revolucionarni čin omladine kao “**logičnu posljedicu izdaje buržoazije, neorganizovanosti seljaštva i nesposobnosti radničkog pokreta da primjeni revolucionarne metode borbe**”, paralelno su se kroz taj klasni obračun s buržoazijom usputno provlačile ideje o klasnom neprijatelju i

osvajaća i ugnjetača, vaspitava učenike u duhu aktivne borbe za slobodu i nezavisnost svoje domovine; 3) da učvršćuje i dalje razvija bratstvo i jedinstvo i ostale tekovine Narodnooslobodilačke borbe; 5) da razvija osjećanje ponosa svojom domovinom, njenom slavnom prošlošću i uspjesima u sadašnjosti, da razvija nepomirljivu mržnju prema neprijateljima otadžbine, prema svima onima koji rade protiv tekovina Narodnooslobodilačke borbe; 6) da razvija ljubav prema svim slobodoljubivim narodima.” Hasan Đikić, “Problemi nastave istorije u osnovnoj školi”, *Naša škola*, 1–2, (1950): 42.

²⁶ Slipičević, *Istorija naroda*, 227.

²⁷ Dževahira Midžić i Marija Pavlić, *Istorijska čitanka za VIII razred osmogodišnje škole* (Sarajevo: Svjetlost, 1957), 71.

²⁸ Midžić i Pavlić, *Istorijska čitanka*, 73.

²⁹ Hasan Đikić, *Istorija za IV razred osnovne škole sa istoriskom čitankom* (Sarajevo: Svjetlost, 1957), 50.

³⁰ Midžić i Pavlić, *Istorijska čitanka*, 71; Slipičević, *Istorija naroda*, 226.

³¹ Slipičević, *Istorija naroda*, 226.

prihvatljivom revolucionarnom načinu borbe.³² Izostavljajući navesti Principovo srpsko nacionalno porijeklo, gradila se slika o jugoslovenskom atentatoru kao borcu za ideju ujedinjenja Južnih Slavena, a ni u kojem slučaju kao zagovorniku za njihovo pripajanje Kraljevini Srbiji. S namjerom isticanja njegovih jugoslovenskih ciljeva i otklanjanja bilo kakve sumnje u karakter borbe i njegovu političku orijentaciju, decidno je navedena Principova izjava: “Ja nisam za dinastiju, ja sam antidinastičar. Ja nisam mislio pripojenje nego, ujedinjenje.”³³

I u generaciji udžbenika koje su priredili i štampali domaći autori, isključivo namijenjeni za nastavu historije u Socijalističkoj republici Bosni i Hercegovini, poštovani su ideološki standardi koje je ranije uspostavila komunistička politička elita. U tom udžbeničkom sadržaju, koji je bio aktuelan od kraja 70-ih do početka 90-ih godina XX stoljeća kada je urušena Jugoslavija, pri prikazu dešavanja koja su prethodila izbijanju Prvog svjetskog rata insistiralo se na nenacionalnom određenju atentatora, Principovoj ideji za oslobođenje Bosne i Hercegovine od tuđinske vlasti i ujedinjenje Južnih Slavena u jednu državu, te na jugoslavenskom karakteru Mlade Bosne. Konstantnim dipolarnim prikazom odnosa *okupatorska vlast – potlačeni* opravdavan je motiv atentatora i njihov čin, te istovremeno građena ugnjetavačka slika austrougarske vlasti prema domaćem stanovništvu. Dokazujući nezadovoljstvo svih bosanskohercegovačkih naroda prema okupatoru i njihovu ujediniteljsku težnju, obavezno je istican multinacionalni sastav Mlade Bosne i njena socijalna usloženost. U uslovima opšteg posustajanja od revolucionarnih i klasnih ideja tokom 80-ih godina Mlada Bosna gubi revolucionarni predznak ostavši definisana samo kao “omladinski pokret”.³⁴

Sarajevski atentat kroz prizmu nacionalnih ideologija

Raspadom Socijalističke federativne republike Jugoslavije, formiranjem novih državnih okvira i promjenom političko-društvenog sistema do tada važeći socijalistički historijski narativ biva zamijenjen novim, prilagođenim novouspostavljenim nacionalnim ideologijama. Stvaranje školskih sistema u Bosni i Hercegovini

³² Slipičević, *Istorija naroda*, 225–226. To je dodatno potvrđeno pri obrazlaganju odnosa Mlade Bosne prema pojedinim socijalnim (klasnim) grupama: “Njen odnos prema seljaštvu i radništvu bio je pozitivan. Ona je vjerovala da i bez njih radi u njihovom interesu. Odnos prema domaćoj buržoaziji bio je od početka neprijateljski.” Isto, 226.

³³ Midžić i Pavlič, *Istorijska čitanka*, 72.

³⁴ Stanko Perazić i Husein Serdarević, *Povijest udžbenika za VIII razred osnovne škole – IX izdanje* (Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1990), 5.

prema etničkom principu uslovalo je postojanje tri nacionalna narativa čije je uvođenje u školsku nastavu upotpunosti izvršeno sa štampanjem prvih poslijeratnih udžbenika.³⁵ Do kraja 90-ih godina XX stoljeća u školama sa područja Republike Srpske i dijela Federacije Bosne i Hercegovine naseljenim većinski hrvatskim stanovništvom korišteni su udžbenici iz tadašnje Savezne republike Jugoslavije i Republike Hrvatske, koji su prošlost tumačili s izrazitih srpskih i hrvatskih nacionalnih pozicija, dok je u ostatku države u upotrebi bio udžbenik Mustafe Imamovića i Muhidina Pelesića napisan 1996.³⁶ godine. Taj udžbenik donio je sasvim drugačije interpretacije Sarajevskog atentata u smislu pojačane ocjene toga čina i svrstavanja njegovih organizatora u isključivo srpski nacionalni korpus. Dok je u prethodnih 70-ak godina postojao konsenzus da je napad na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda bio atentat, sada je taj čin okvalifikovan kao “teroristički akt”, a njegovi izvršioци kao “srpski nacionalisti”.³⁷ U tom duhu se gubi raniji stav o višenacionalnom karakteru Mlade Bosne, jer se sada insistira na njegovom jednonacionalnom sastavu satkanom od “nacionalističkih srpskih omladinaca”.³⁸ Ovakvim tumačenjima uspostavljene su konture slike prošlosti koju će prihvatiti i drugi autori udžbenika koji se danas koriste u dijelu Federacije Bosne i Hercegovine s većinskim bošnjačkim stanovništvom. Iako je s početkom XXI stoljeća uvedena pluralizacija školskih knjiga, čime je omogućen nijansiran prikaz historijskih događaja, naslijeđena tumačenja ipak nisu napuštena. Većina autora (Muhamed Ganibegović, Enes Durmišević, Muhidin Pelesić, Hadžija Hadžiabdić, Edis Dervišević, Alem Mulić, Vahidin Mehić) kao glavni uzrok Prvog svjetskog rata spominje sukobljenost imperijalnih interesa velikih sila bez stavljanja utega krivice na stranu jednog vojnopolitičkog

³⁵ Još u toku ratnih dešavanja (1992–1995) za školski sistem pod kontrolom vlasti Armije Republike Bosne i Hercegovine izrađen je udžbenik Rifata Jašarevića, *Historija za VIII razred osnovne škole* (Sarajevo: Ambasada Republike Bosne i Hercegovine, Zagreb, Odjel za izbjeglice, 1993), koji je pri prikazu Sarajevskog atentata i dešavanja koja su prethodila izbijanju Prvog svjetskog rata uglavnom zadržao socijalistički narativ objašnjavajući da je manevar austrougarske vojske, izvršen juna 1941. godine kod Konjica, imao za cilj “da zaplaši sve one koji su radili na oslobađanju južnoslovenskih naroda od austrougarske vlasti.” Također je preuzeto definisanje Mlade Bosne kao “tajne revolucionarne organizacije” čiji su pripadnici odlučili izvršiti atentat na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda (str. 10). Brzina izrade ovog udžbenika vjerovatno je uslovala zadržavanje određenih tumačenja prošlosti iz socijalističkih školskih knjiga.

³⁶ Mustafa Imamović i Muhidin Pelesić, *Historija za IV razred gimnazije* (Sarajevo: Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta Federacije Bosne i Hercegovine, 1996).

³⁷ Imamović i Pelesić, *Historija za IV razred*, 6.

³⁸ Isto, 15.

pakta, direktno ili indirektno kvalifikuje ubistvo prestolonasljednika Ferdinanda kao teroristički akt, Mladu Bosnu definiše kao srpsku omladinsku organizaciju, te insistira na direktnoj povezanosti Kraljevine Srbije s Atentatom, što implicira njenu krivicu za taj čin.³⁹ Blagi odmak od takve interpretacije načinio je prof. dr. Zijad Šehić sa svojim koautorima. On je ubistvo prestolonasljednika i njegove supruge tretirao kao atentat koji je izvršio srpski nacionalista Gavrilo Princip. Ne želeći ostaviti sumnju u značenje pojma “atentat”, autor ga kratko definira kao politički akt, tj. kao “ubistvo, napad na život ili prava političke ličnosti”.⁴⁰ Šehić, za razliku od drugih savremenih autora koji svojim pisanjem sugerišu direktnu odgovornost zvanične Vlade Srbije za Atentat, preciznije objašnjava da je Mlada Bosna imala podršku tajnih organizacija iz Srbije, ali ne i srpske državne vlasti.⁴¹ Koristeći citate iz historijskih izvora, konstruiše političku opredijeljenost Gavrila Principa i sugerišu motive njegova atentatskog akta. Princip je portretiran kao “osvjedočeni srpski nacionalista” koji je mrzio Austro-Ugarsku monarhiju i koji je u Srbiji vidio oslobodioca Bosne i Hercegovine od austrougarske vlasti.⁴²

Dok se u socijalističkom narativu akcentirala nacionalna i socijalna heterogenost članstva Mlade Bosne, te jugoslavenski i izrazito antiokupatorski motiv izvršenja atentatskog čina, narativ koji se promovise kroz udžbenike školskog sistema u dijelu Federacije Bosne i Hercegovine sa bošnjačkom većinom ne spominje višenacionalni sastav Mlade Bosne već otvoreno naziva njeno članstvo nacionalističkim srpskim omladincima, a antiokupatorski motiv njenog djelovanja definiše kao antiaustrijski. Takvom interpretacijom gradi se slika o nezadovoljstvu srpskih omladinaca austrougarskom vlašću, koja u ovom slučaju nije doživljavana kao okupatorska/strana. Izrazitim srpskonacionalističkim percipiranjem lika i djela Gavrila Principa te mladobosanaca učenicima se sugerišu da je njegova borba išla u pravcu ujedinjenja Srba i Južnih Slavena pod srpskim vodstvom.

Slična slika Sarajevskog atentata, također skicirana s očitim političko-nacionalnim uticajem, prezentovana je i u udžbenicima historije koji se koriste u

³⁹ Muhamed Ganibegović, Enes Durmišević i Muhidin Pelesić, *Historija – povijest za 4. razred gimnazije i drugih srednjih škola* (Sarajevo: IP Svjetlost d.d., 2001), 7; Muhamed Ganibegović, *Historija – povijest za 8. razred osnovne škole* (Sarajevo: IP Svjetlost, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2003), 31; Hadžija Hadžiabdić i dr., *Historija: udžbenik za četvrti razred gimnazije* (Tuzla: Bosanska knjiga, 2003), 47.

⁴⁰ Zijad Šehić, Zvezdana Marčić-Matošević i Alma Leka, *Historija, istorija, povijest: udžbenik i čitanka za 8. razred osnovne škole* (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2009), 57.

⁴¹ Isto.

⁴² Zijad Šehić i Indira Kučuk-Sorguč, *Historija, istorija, povijest: udžbenik za 4. razred gimnazije* (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2003), 55.

školskom sistemu dijela FBiH sa većinski naseljenim hrvatskim stanovništvom. Autori tih udžbenika ocjenjuju Gavrila Principa kao člana revolucionarne terorističke organizacije Mlada Bosna koji je izvršio planirani Atentat na austrougarskog prestolonasljednika i njegovu suprugu. Predstavljen kao zagovornik redefiniranja germansko-mađarskih i slavenskih odnosa u Monarhiji, te kao smetnja srpskim planovima za proširenje, Franc Ferdinand je percipiran kao žrtva srpskih ambicija, dok je krivica za Atentat pripisana Srbiji, preciznije revolucionarnoj tajnoj organizacija Crna ruka. Međutim, autori ne odustaju od sumnje u učešće srpske vlade u organizaciji Atentata i ističu da “nikada nije do kraja razjašnjeno pitanje je li tadašnja srpska vlada bila umiješana”. Dajući Sarajevskom atentatu izrazito srpski pečat, akcentiraju isplaniranost tog čina te etiketiraju Mladu Bosnu kao terorističku organizaciju s ciljem naglašavanja veličine počinjenog zločina. Izostavljajući kontekstualizirati pojavu i djelovanje Mlade Bosne, motivi Atentata zamagljeno su objašnjeni sukobljenošću austrougarskih i srpskih interesa oko Bosne i Hercegovine.⁴³

Suprotno ovoj interpretaciji, koja potencira srpsku krivicu i srpske imperijalističke težnje, u udžbenicima koji se koriste u školskom sistemu Republike Srpske tumačenje Sarajevskog atentata je podređeno opravdavanju tog čina i njegovom razumijevanju u kontekstu austrougarskih osvajačkih planova na Balkanu. Opisujući opštu napetost među imperijalnim silama i otvorene težnje članica Centralnih sila za ponovnom kolonijalnom podjelom, preuzet je komentar savremenika koji deskriptivno prikazuju situaciju kao bure baruta kojem je potrebna samo varnica da pokrene svjetski sukob. Iskru sukoba upalio je Gavrilo Princip ubistvom austrougarskog prestolonasljednika. Atentatski akt na Franca Ferdinanda objašnjen je kao povod za rat, dok je kao njegov stvarni uzrok označena imperijalna ambicija Njemačke, Austro-Ugarske monarhije i Italije.⁴⁴ Atentatorov identitet i ciljevi pokreta kojem je pripadao oslikani su u južnoslavenskom duhu. Gavrilo Princip je portretiran kao gimnazijalac iz Grahova koji je, “ponesen južnoslovenskom idejom”, počinio atentat,⁴⁵ a Mlada Bosna kao omladinski pokret koji se, iako bez ideološkog vodstva i jasno utvrđenih programskih ciljeva, u

⁴³ Hrvoje Matković i dr., *Povijest 4: udžbenik za 4. razred gimnazije* (Mostar: Školska naklada, 2003), 34.

⁴⁴ Ranko Pejić, *Istorija za osmi razred osnovne škole* (Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2001), 54–55; Ranko Pejić, *Istorija za IX razred osnovne škole* (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), 46.

⁴⁵ Mira Šobot, Branka Štrbac i Esad Zahović, *Istorija za 1. razred srednjih škola osim zanimanja poslovno-pravni tehničar, turistički tehničar i ugostiteljsko-kulinarski tehničar* (Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2007), 156.

političkom pogledu borio “za nacionalno i političko oslobođenje i ujedinjenje svih jugoslovenskih zemalja” te za “samostalnu jugoslovensku državu”. Kako bi se njegovom antiokupatorskom i projugoslovenskom djelovanju dao širi značaj i prikazao što opravdanijim, insistiralo se na različitom socijalnom i nacionalnom članstvu pokreta i lošem stanju domaćih naroda pod stranom upravom. U tom kontekstu je Atentat predstavljen kao sredstvo kojim su mladobosanci htjeli da “upozore svjetsku javnost na težak položaj bosansko-hercegovačkih naroda i da ukaže na austrougarski apsolutizam”. Izbjegavajući akcentirati potlačenost ijednog naroda pojedinačno, stvarala se slika opšteg narodnog nezadovoljstva u Bosni i Hercegovini pod tuđom vlašću.⁴⁶

Za razliku od autora iz FBiH, koji kroz udžbenički prikaz Sarajevskog atentata provlače srpsku krivicu, autori iz RS-a Srbiju predstavljaju kao glavnu prepreku pri realizaciji austrougarskih imperijalnih ciljeva, zbog čega je Monarhija bez dokaza optužuje za Atentat. Slika pravedne borbe Srbije protiv imperijalističkih interesa velikih sila završava se komentarom o opravdanom odbijanju austrougarskog ultimatumu jer “Srbija nije mogla dozvoliti miješanje u svoje unutrašnje poslove”.⁴⁷

Zaključak

Promjene državnopravnog statusa Bosne i Hercegovine, popraćene izmjenama društvenopolitičkog sistema i dominantne ideološke ideje, uslovile su dinamičan historiografski prikaz Sarajevskog atentata koji, u zavisnosti od političko-ideoloških okolnosti, naizmjenično dobija pozitivno ili negativno značenje. Refleksija tih cikličnih reinterpretacija prošlosti primjetna je i na primjeru školskih udžbenika u kojima se Atentat i njegovi izvršioци različito vrednuju, postajući za neke generacije čin nacionalnog ponosa i otpora protiv strane vlasti, a za druge predmet osude i akt terorizma. Uz primjetnu ideološko-političku uslovljenost, udžbenici međuratne Jugoslavije oprezno prikazuju Atentat na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda. Selekcijom navedenih činjenica i njihovom odgovarajućom interpretacijom nastojala se spriječiti bilo kakva aluzija na povezanost, odnosno krivicu Kraljevine Srbije s Atentatom. Suprotno tome, udžbenici Nezavisne države Hrvatske, determinirani savremenom vanjskopolitičkom orijentacijom i ustaškom ideologijom, insistirali su na srpskoj umiješanosti u Atentat i na njemačkoj

⁴⁶ Pejić, *Istorija za osmi razred*, 49; Pejić, *Istorija za IX razred*, 36.

⁴⁷ Pejić, *Istorija za osmi razred*, 55.

opravdanoj borbi za novu kolonijalnu podjelu svijeta. S namjerom jačanja tada dominantne ideološke dogme bratstva i jedinstva, socijalistički udžbenici insistiraju na jugoslavenskoj orijentaciji atentatora i njihovoj idejnoj borbi za oslobođenje od tuđinske vlasti i ujedinjenje Južnih Slavena. U udžbenike se prvi put “uvođi” Mlada Bosna kao omladinska revolucionarna organizacija kojoj su pripadali atentatori, a čijim su se tumačenjem političkih ciljeva, nacionalno heterogenog i socijalno usložnjenog sastava, plasirale u punom opsegu poželjne ideološke poruke. S nestankom Jugoslavije i uvođenjem nacionalnih narativa u školske sisteme u Bosni i Hercegovini interpretacija ovog događaja je prilagođena nacionalnim ideologijama. Pod njihovim snažnim uticajem Sarajevski atentat u udžbenicima iz FBiH biva popraćen najsnažnijim osudama i kvalificiran kao teroristički akt, Gavrilo Princip postaje izraziti nacionalista, a Srbija organizator tog čina. Udžbenici iz Republike Srpske isti događaj i identične ličnosti sasvim drugačije tumače.

Različito vrednovanje Sarajevskog atentata, praćeno kroz prizmu kvalifikacije i motiva izvršenja tog čina, produkt su snažnog političko-ideološkog upliva u historijsku nauku, koja postaje instrument za jačanje pozicija nosilaca političke elite i obračuna sa neprijateljem te sredstvo za poželjno ideološko vaspitanje mladih generacija. Determinisani savremenim političkim momentom i dominantnom ideološkom idejom, državni udžbenici mogu poslužiti kao validan izvor za proučavanje zvaničnog historijskog narativa jedne zemlje i odgojnih poruka koje se plasiraju kroz školski sistem.

Varying Depiction of the Sarajevo Assassination in History Textbooks of Bosnia and Herzegovina

Summary

Changes in the constitutional status of Bosnia and Herzegovina, accompanied by changes in the socio-political system and the dominant ideological notion, have led to a dynamic historiographical depiction of the Sarajevo assassination, which, depending on the political and ideological circumstances, alternately bears a positive or negative connotation. The reflexion of these cyclical reinterpretations of the past is also noticeable on the example of school textbooks

in which the assassination and its perpetrators are differently valued, becoming for some generations an act of national pride and resistance against the foreign rule, while for others a matter of condemnation and an act of terrorism. With a noticeable ideological and political determination, the textbooks of interwar Yugoslavia cautiously depict the assassination of the Austro-Hungarian Archduke Franz Ferdinand. An effort was made to prevent any reference to the connection or accountability of the Kingdom of Serbia with the assassination by selecting the stated facts and by interpreting them appropriately. In contrast, the textbooks of the Independent State of Croatia, determined by modern foreign policy orientation and Ustasha ideology, insisted on the Serbian involvement in the assassination and on the German legitimate struggle for a new colonial division of the world. In order to strengthen the dominant ideology of brotherhood and unity of that time, socialist textbooks insisted on the Yugoslav orientation of the assassins and their ideological struggle for liberation from foreign rule and unification of the Southern Slavs. For the first time, Mlada Bosna (Young Bosnia) is introduced in textbooks as a youth revolutionary organisation to which the assassins belonged, whose interpretation of political goals, nationally heterogeneous and socially complex composition placed the desirable ideological messages in the full scope. Following the dissolution of Yugoslavia and the introduction of national narratives in school systems in Bosnia and Herzegovina, the interpretation of this event is tailored to fit national ideologies. Under their strong influence, the Sarajevo assassination in textbooks in the Federation of Bosnia and Herzegovina is most strongly condemned and qualified as an act of terrorism, Gavrilo Princip becomes a prominent nationalist, while Serbia is the organiser of this act. The same event and figures are interpreted quite differently in textbooks in the Republika Srpska. Conflicting evaluation of the Sarajevo assassination through the prism of qualification and motives of the commission of the act is a product of a strong political and ideological influence on historical science, which becomes an instrument for strengthening the positions of political elite holders and settling the score with the enemy, as well as a means for the desirable ideological education of young generations. Determined by the contemporary political moment and the dominant ideological notion, state textbooks can serve as a valid source for studying the official historical narrative of a country and educational messages that are promoted through the school system.